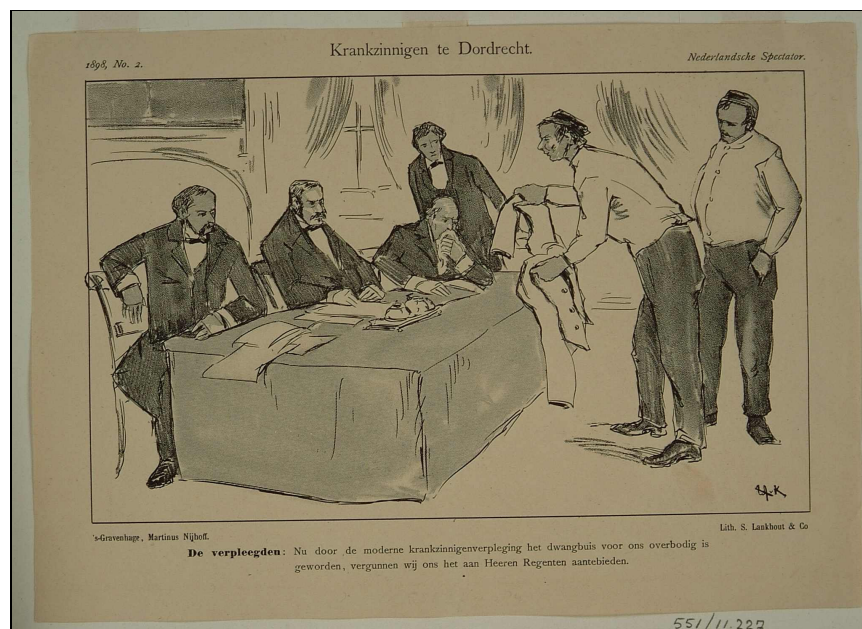

Dordrecht Ondergronds Brieffrapport 13

DORDRECHT, HOFKWARTIER - DORDRECHTS MUSEUM

Een bureauonderzoek en een archeologische begeleiding in het voormalige Agnietenklooster, Heilig Geest- en Pesthuis en Stads Krankzinnig- en Beterhuis.

M.C. Dorst

Spotprent op een voorval in het krankzinnigengesticht in Dordrecht op 28 december 1897.
Erfgoedcentrum DiEP, inventarisnr. 551_11227

2009

Gemeente Dordrecht
Bureau Monumentenzorg en Archeologie

Colofon	
ISSN	n.v.t.
ISBN	n.v.t.
Tekst	M.C. Dorst
Redactie	D.B.S. Paalman
Afbeeldingen	Bureau Monumentenzorg en Archeologie (tenzij anders vermeld)
Vormgeving	Bureau Monumentenzorg en Archeologie
Drukwerk	Bureau Monumentenzorg en Archeologie
Uitgave	Gemeente Dordrecht, april 2009
<p>Gemeente Dordrecht Sector Stadsontwikkeling / Afdeling Inrichting Stadsdelen Bureau Monumentenzorg en Archeologie</p> <p>Postbus 8 3300 AA Dordrecht T (078) 639 64 02 monarch@dordrecht.nl www.dordrecht.nl/archeologie</p>	
© Gemeente Dordrecht, 2009	
<p>Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.</p>	

Inhoud

1. Inleiding	7
1.1 Algemeen	7
1.2 Administratieve gegevens.....	8
2. Gegevens onderzoeksgebied en vooronderzoek	9
2.1 Plangebied, onderzoeksgebied en huidig grondgebruik.....	9
2.2 Geplande werkzaamheden	10
2.3 Bureauonderzoek.....	11
2.4 Archeologische verwachting en advies	18
3. Doel en vraagstellingen	19
4. Archeologische begeleiding	20
4.1 Methoden	20
4.2 Onderzoeksresultaten	20
4.2.1 Lithostratigrafie	20
4.2.2 Archeologie, sporen en vondstmateriaal	21
5. Samenvatting en conclusies	30
Literatuur	31
Afkortingen	32

1. Inleiding

1.1 Algemeen

Het onderzoeksgebied Dordrechts Museum maakt deel uit van een groter plangebied waar in de loop van de afgelopen jaren nieuwbouw en renovatie heeft plaatsgevonden; het plangebied Hofkwartier. In het kader van renovatie- en nieuwbouwwerkzaamheden in en rondom het Dordrechts Museum zijn graafwerkzaamheden uitgevoerd. De werkzaamheden op de locaties waar mogelijk archeologische waarden zouden kunnen worden verstoord, zijn door het Bureau Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Dordrecht archeologisch begeleid.

Dit document betreft de rapportage van een archeologische begeleiding. Een kort bureauonderzoek is aan het veldwerk voorafgegaan. Tijdens de archeologische begeleiding zijn alle aanwezige archeologische waarden die door de graafwerkzaamheden werden verstoord, gedocumenteerd. De aanwezige archeologische waarden dateren uit de periode 16^e – 20^e eeuw.

De gegevens van het onderzoeksgebied, de aanleiding voor het onderzoek, de resultaten van het bureauonderzoek en een archeologische verwachting zijn weergegeven in hoofdstuk 2. De doel- en vraagstellingen zijn vermeld in hoofdstuk 3 en in hoofdstuk 4 zijn de onderzoeksmethoden en de resultaten van het veldwerk beschreven. Ten slotte zijn in hoofdstuk 5 een samenvatting, conclusies en een aanbeveling verwoord.

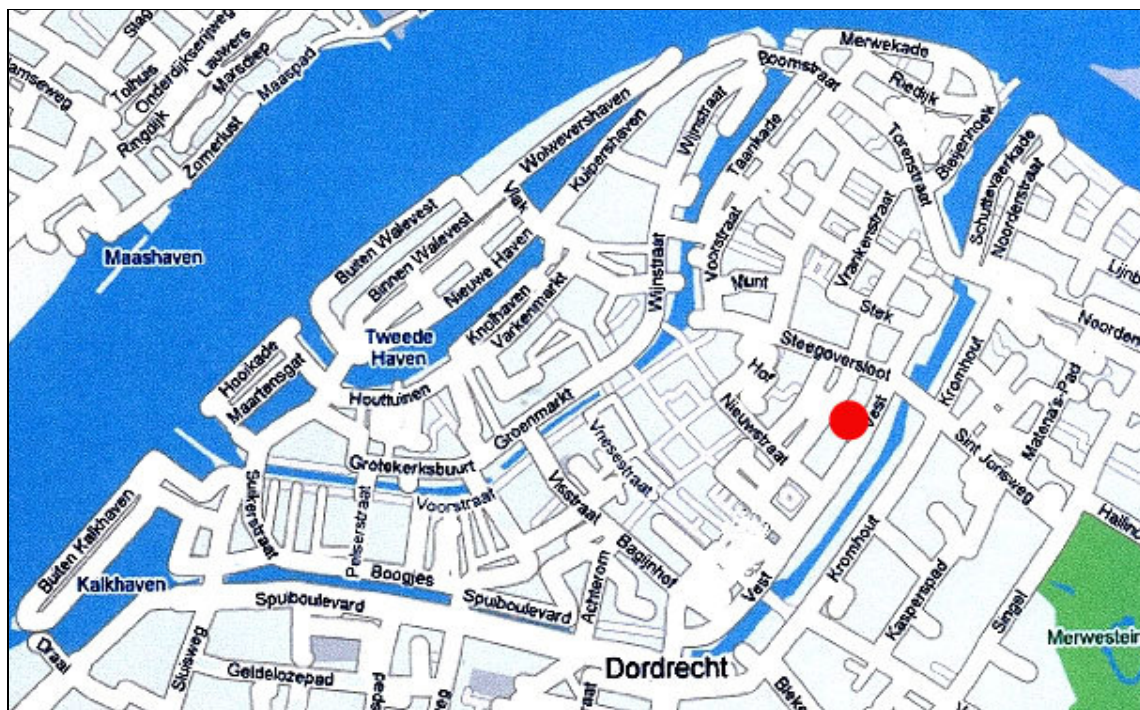
1.2 Administratieve gegevens

Aard Onderzoek	Archeologische begeleiding
Projectcode	0610
ARCHIS	
Onderzoeksmeldingsnr.	33117
Vondstmeldingsnummer	410036
Periode	Nieuwe Tijd
Datum onderzoek	5 november 2008 – 20 januari 2009
Plangebied	Hofkwartier
Provincie	Zuid-Holland
Gemeente	Dordrecht
Plaats	Dordrecht
Toponiem	Dordrechts Museum
Kaartblad	38C
RD-coördinaten	
NW	105.686 / 425.352
NO	105.713 / 425.322
ZO	105.703 / 425.310
ZW	105.680 / 425.343
Kadastrale gegevens	
Gemeente code	DDT00
Sectie	H
Perceelnrs.	4511
Opdrachtgever	Gemeente Dordrecht, Projectmanagement
Uitvoerder	Bureau Monumentenzorg en Archeologie
Projectleider	Dhr. M.C. Dorst
Projectmedewerkers	Dhr. M.C. Dorst, dhr. J.A. Nipius
Autorisatie	
Bevoegde overheid	Gemeente Dordrecht
Autorisatie onderzoek	Dhr. F. Sieuwerts
Autorisatie rapport	Mw. J. Hoevenberg (senior-archeoloog)
Archivering projectgegevens en vondstmateriaal	
Digitaal	Archief Bureau Monumentenzorg en Archeologie / e-depot Nederlandse Archeologie (http://www.dans.knaw.nl)
Analoog	Stadsdepot Gemeente Dordrecht
Code	0610

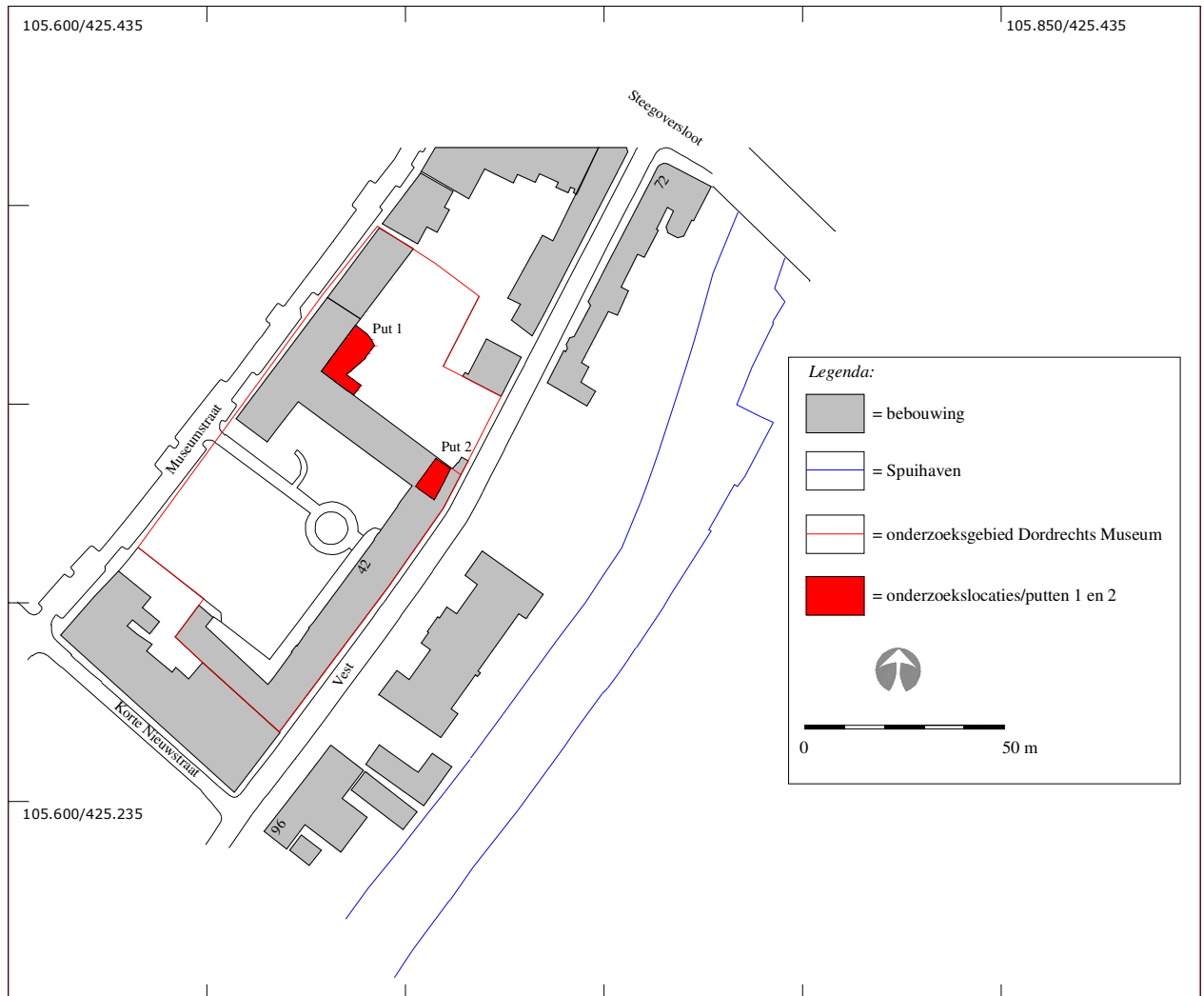
2. Gegevens onderzoeksgebied en vooronderzoek

2.1 Plangebied, onderzoeksgebied en huidig grondgebruik

Het onderzoeksgebied Dordrechts Museum maakt deel uit van het grotere plangebied Hofkwartier en bevindt zich in de gemeente Dordrecht. Het museumterrein wordt in het westen begrensd door de Museumstraat en in het oosten door de Vest. De zuidgrens is bepaald door de tuinen van de huizen aan de (Korte) Nieuwstraat en de noordgrens wordt gevormd door een parkeerterrein ten noorden van het museum (afb. 1 en 2). De centrumcoördinaten van het onderzoeksgebied zijn X: 105.697, Y: 425.328 (kaartblad 38C).

Afb. 1. Ligging van het onderzoeksgebied Dordrechts Museum (rood).

Afb. 2. Ligging van het onderzoeksgebied Dordrechts Museum, waarop de ligging van de twee onderzoekslocaties is aangegeven.

2.2 Geplande werkzaamheden

In het kader van nieuwbouw en renovatie zijn zowel binnen als buiten het museum graafwerkzaamheden uitgevoerd. De archeologische begeleiding was met name gericht op twee dieper te verstoren locaties. De eerste betrof het parkeerterrein ten noorden van het museum (afb. 2, put 1). Het deel dat dieper verstoord zou worden was een strook van circa 4 m breed en 20 m lang, langs de zijgevel van het pand. De te verstoren diepte was circa 0,7 m – mv. De tweede locatie waar de werkzaamheden begeleid zouden worden bevond zich inpandig (afb. 2, put 2). In één vleugel van het museum, aan de Vestzijde, is een liftschacht gegraven met een oppervlak van circa 4x8 m. De diepte van de bouwput voor de liftschacht was circa 3 m onder het huidige vloerniveau van het museum. De graafwerkzaamheden op beide locaties zijn archeologisch begeleid.

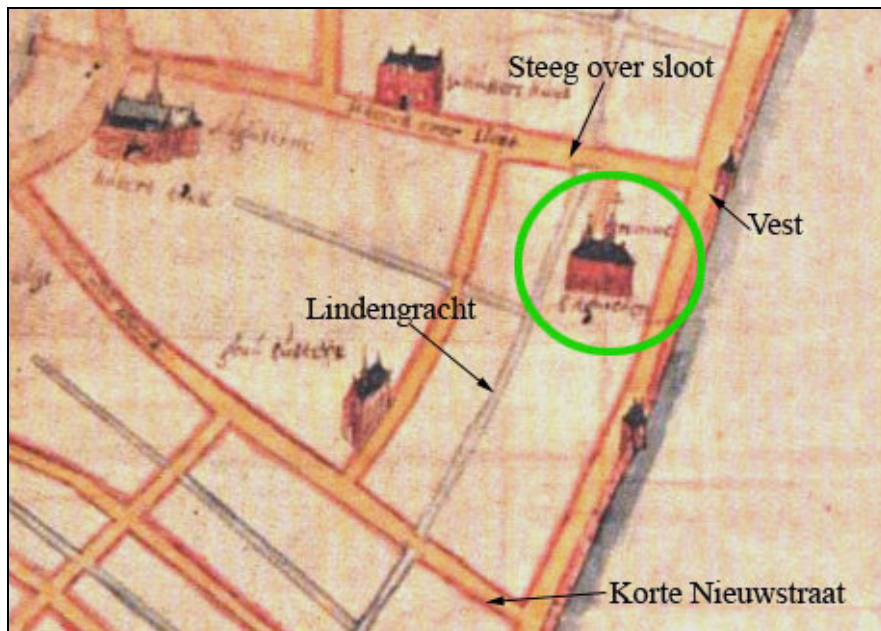
2.3 Bureauonderzoek

De locatie van het onderzoeksgebied is waarschijnlijk gedurende de Late Middeleeuwen bebouwd. Gezien de ligging van de locatie binnen de middeleeuwse stadskern en de maximale verstoringsdiepte van 3 m – mv, kan verwacht worden dat er alleen antropogene ophogingspakketten aangetroffen zullen worden. De ophogingen kunnen dateren uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd.

De bewonings- en bebouwingsgeschiedenis van de locatie is, op basis van functie, onder te verdelen in vier fases.¹ Gedurende de Late Middeleeuwen en de 16^e eeuw is er sprake van een kloosterfase. Vervolgens was het complex achtereenvolgens in gebruik als Heilig Geest- en Pesthuis en als Stads Krankzinnig- en Beterhuis. Daarna kreeg het zijn huidige bestemming als Dordrechts museum.

Het Agnietenklooster-complex (circa 1421 - 1572)

Het plangebied bevindt ten zuiden van het vermoedelijk oudste, middeleeuwse bewoningslint, dat zich uitstrekte aan weerszijden van de Voorstraatshaven. Hier, aan de stadsrand, was in de Late Middeleeuwen nog relatief veel ruimte voor het bouwen van omvangrijke instellingen zoals kloosters. Op een langwerpige strook grond langs de stadsmuur werd een vrouwenklooster gevestigd: het Sint Agnes- of Agnietenklooster. Het terrein werd begrensd door de Lindengracht (Museumstraat), de Steegoversloot, de Vest en de (korte) Nieuwstraat (afb. 3).

Afb. 3. De locatie van het plangebied op een uitsnede van de kaart van Jacob van Deventer uit 1545. Hierop is bebouwing aangegeven en de vermelding: ....St. Agniet... (groene cirkel).

¹ Bron: Stadsarchief/Erfgoedcentrum DiEP: <http://www.archieven.nl/pls/m/zk2.zoek?#752>.

Het stichtingsjaar van dit convent, dat zijn naam ontleende aan de Heilige Agnes, is waarschijnlijk 1326, toen een adellijke vrouw van Noorse afkomst zich hier met haar gevolg vestigde. In eerste instantie zouden deze zogenaamde witte nonnen in de al aanwezige bebouwing gewoond hebben. In 1421 gaf hertog Jan van Beieren de *'jonckvrouwen ende susteren van den derden oorden in Dordrecht'* toestemming tot de bouw van een echt klooster der Augustijnerorde. De kloosterkerk werd in 1426 in gebruik genomen. Gedurende de 15^e eeuw is er in en aan het kloostercomplex gebouwd en verbouwd. Het klooster was een deftig gesticht. Hier was slechts plaats voor meisjes uit de gegoede stand; een rijk klooster waar het de nonnen aan niets ontbrak. Na een uitbreiding van de kloosterkerk in 1469, werd in 1498 begonnen met de bouw van een geheel nieuwe kerk. Tijdens de werkzaamheden zou men een beeldje van Maria hebben gevonden, waaraan bijzondere krachten werden toegeschreven. In 1505 werd voor dit beeldje een rijk versierde kapel aan de kloosterkerk gebouwd. De locatie van het klooster was lager gelegen dan het oude bewoningslint aan de Voorstraat. Daarom is bij het uitdiepen van de stadsgracht in 1476 de grond gebruikt om het drassige kloosterterrein op te hogen.²

Het Agnietenklooster verkeerde tot 1572 in grote welstand. Aan het kloosterleven in Dordrecht kwam in 1572 echter plotseling een einde. Nadat het stadsbestuur op 25 juni 1572 de Geuzen in de stad had toegelaten en de zijde van de prins van Oranje koos, kreeg het Rooms-katholicisme het moeilijk. De kerken en kloosters in de stad werden opgeheven en hun bewoners verdreven. In 1573 was ook het Agnietenklooster tot een ruïne vervallen en veel Augustijnenbroeders en zusters uit de stad trokken naar de zuidelijke Nederlanden.

Het is onduidelijk wat de omvang van het kloostercomplex is geweest. Ook is niet duidelijk waar de verschillende gebouwen van het klooster hebben gelegen. Dàt het kloostercomplex uit verschillende gebouwen bestond is wel bekend. Zo was er een groothuis voor de nonnen, een patershuis met biechthuis, een materskamer, een ziekhuis, een keuken, een brouwhuis en tuinen voor de nonnen en voor de pater. De locatie van de kloosterkerk, die na 1573 in handen van de stad kwam, is wel bekend (afb. 4, groene pijl).

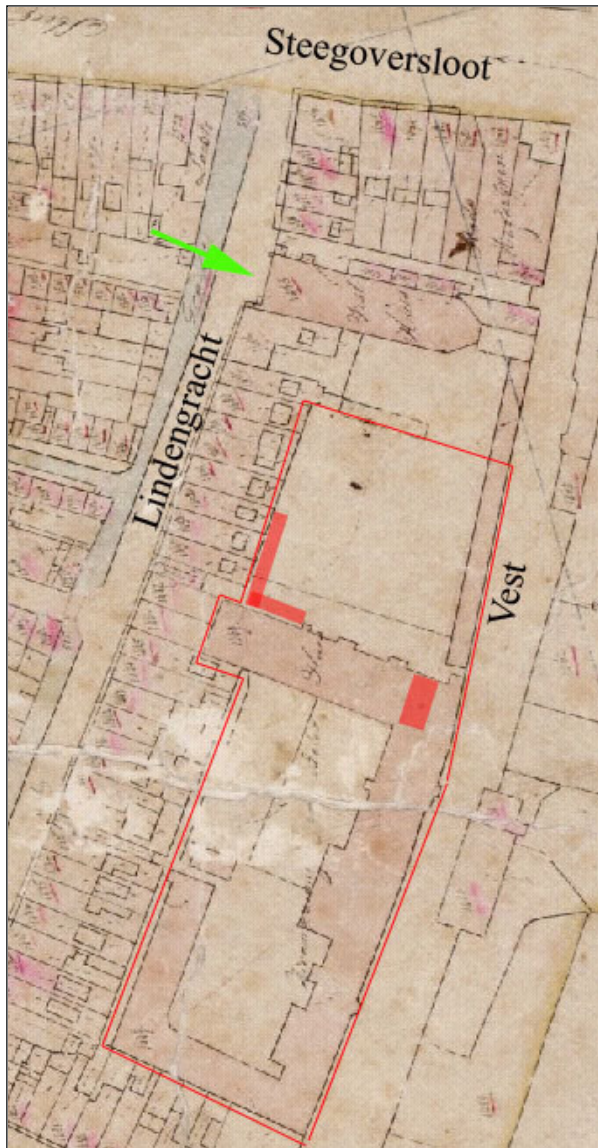
Ook het pater-en-materhuis aan de Steegoversloot, op de hoek met de Vest, bleef in bezit van de stad. In 1609 kregen deze panden de functie van stadsmagazijn. In 1868 zijn ze verkocht, een jaar later werden ze tot woonhuizen verbouwd.³ Mogelijk heeft het langgerekte deel van het Dordrechts Museum, dat haaks op de Vest staat (afb.4), ook al deel uitgemaakt van het oudste kloostercomplex, zoals te zien op een kaart van Guicciardini uit 1567 (afb. 5). Waarschijnlijk is (de fundering van) dit pand opgenomen in de aanwezige bebouwing en betreft dit het pand waarin de liftschacht is gegraven (afb. 4). De kerk grensde in het noorden aan het plangebied en is, na gediend te hebben als kisthuis⁴ en als opslagplaats voor turf, in 1858 afgebroken.

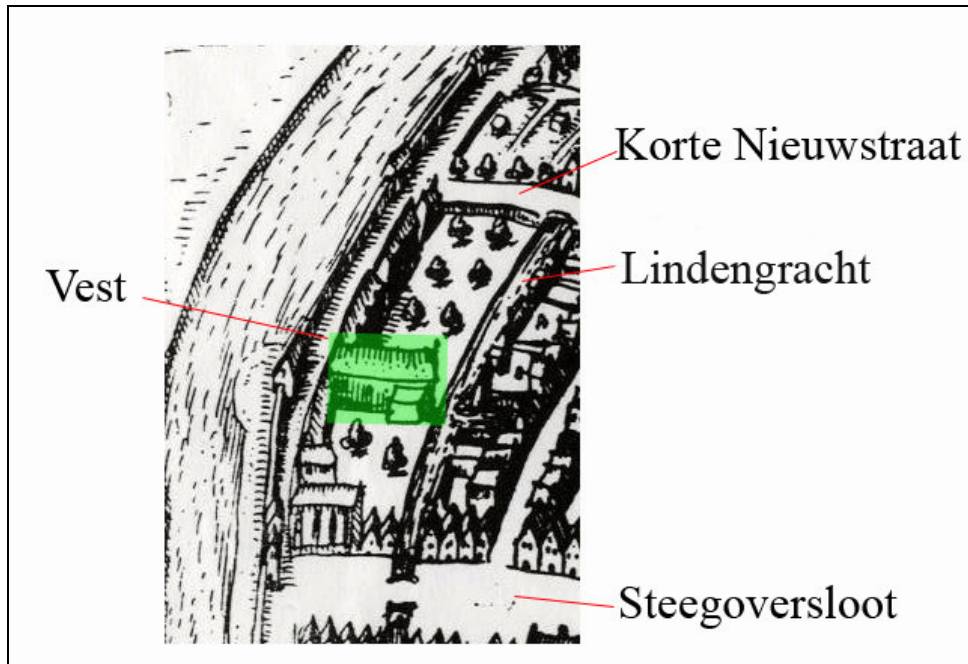
² Alleblas, J., 1977

³ Alleblas, J., 1977

⁴ De naam kisthuis verwijst naar de functie van het pand als productie- en opslagplaats van doods-kisten.

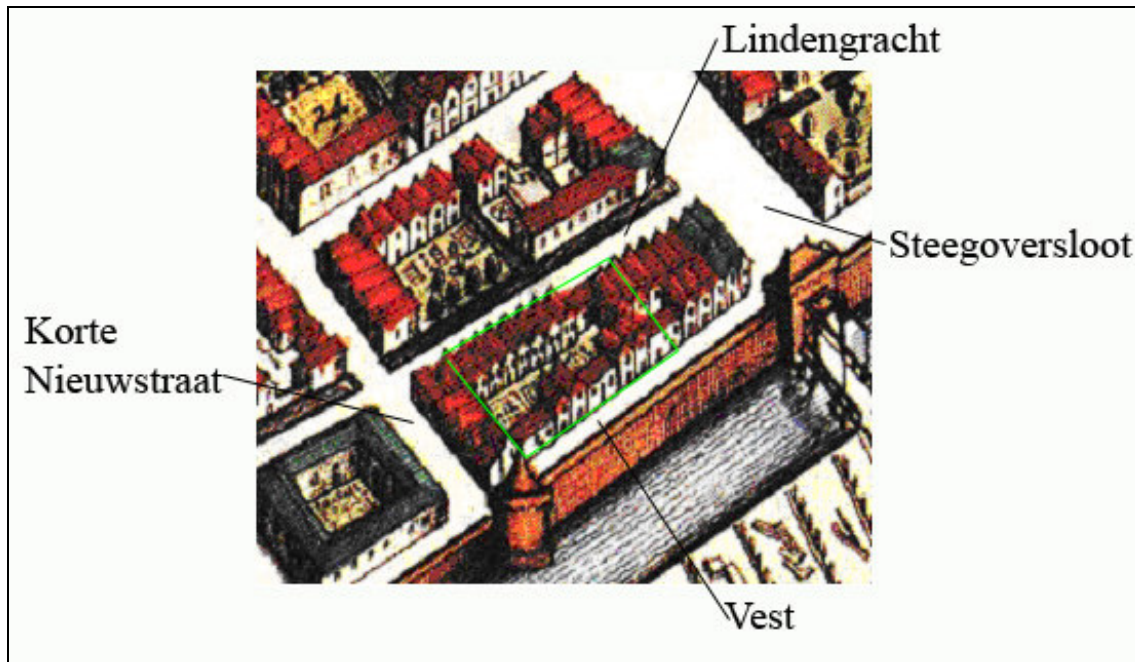
Afb. 4. Het onderzoeksgebied (rode lijn) weergegeven op de kadastrale minuut die de bebouwingssituatie tussen 1811 en 1832 verbeeld. Het kaartnoorden is ware noorden. De rode blokken zijn bij benadering de onderzoekslocaties. De kloosterkerk is aangegeven met de naam 'Kisthuis' (groene pijl). Vermoedelijk heeft het parallel hieraan gelegen lange pand in het onderzoeksgebied ook deel uitgemaakt van het kloostercomplex.

Afb. 5. De locatie van het onderzoeksgebied weergegeven op een uitsnede van een kaart van L. Guicciardini uit 1567. Het noorden van de kaart bevindt zich onder. Te zien is dat de locatie nog grotendeels onbebouwd is. Het grote pand met toegang vanaf de Vest (in groen) is waarschijnlijk geheel opgenomen in de latere bebouwing. Dit is mogelijk de huidige vleugel van het museum waarin de liftschacht is gegraven.

Het Geest- en Pesthuis (circa 1573 en 1760)

Een jaar nadat het complex door de nonnen was verlaten, werd door de Heilige Geestmeesters van de Grote Kerk aan het stadsbestuur verzocht om het leegstaande klooster te mogen gebruiken als Heilig Geest- en Pesthuis. Deze instelling, die zich met parochiale armenzorg bezighield, bood er na een verbouwing in 1573 onderdak aan weeskinderen en pestlijders. Het is onduidelijk welke panden gedurende de oudste fase van het Gast- en Pesthuis tot het complex behoorden. Op een kaart van Janssonius uit circa 1646-1647 is op de locatie van het onderzoeksgebied dichte bebouwing weergegeven (afb. 6).

Afb. 6. Het onderzoeksgebied (groene lijn) is bij benadering weergegeven op een uitsnede van een kaart van Janssonius uit 1646-1647. De locatie is dicht bebouwd. Het noorden is rechtsboven.

Op 10 maart 1670 werd door de Oudraad besloten het Taanhuis⁵ "staende achter de huysinge daer de kranksinnige menschen werden opgesloten" te bestemmen tot tucht- en werkhuis. Op deze manier zouden de kosten van gast-, wees-, Heilige geest- en pesthuizen enigszins terugverdiend kunnen worden. Later werden de plannen veranderd. Niet het Taanhuis, maar een gedeelte van het voormalige klooster werd ingericht als werkhuis. In het klooster werden volgens de 17^e-eeuwse stads-geschiedschrijver Matthijs Balen twee opsluitplaatsen voor de tuchtelingen ingericht: een gevangenhuis voor de werkweigeraars en vijf kamers voor de mannelijke en vrouwelijke tuchtelingen. Het is duidelijk dat hierdoor patiëntenzorg, het straffen van misdadigers en commerciële belangen zodanig met elkaar verbonden werden, dat er geen sprake meer was van een zorginstelling met als doel patiënten te verplegen. De inrichting stond toen bekend als 'Leproos-, arme gevangenen- en krankzinnighuis', een naam waaruit duidelijk de meervoudige functie blijkt. De combinatie van misdadigers, bejaarden, zieken, krankzinnigen en zwakzinnigen in een sterk verwaarloosde huisvesting, was er de oorzaak van dat er meer mensen in de inrichting volkomen krankzinnig werden dan genazen. De toestand in het tehuis wordt in 1759 in een vernietigend rapport als volgt beschreven:

"Ijder die de toestand van het Leprooshuijs van binnen bekend is, weet het dat de constructie van dat huijs zoo bekrompen is, dat de plaats die gedestineert is tot het opsluijten van sulke aller deerniswaardigste subjecten als zijn arme krankzinnige en dulle menschen, zeer bedompt is, zeer ongezond, en dus tot merkelijke verzwaering van de ziekte van zulke subjecten. Dat verders het verblijf, hetwelk in dat huijs geschikt is voor innocente en simpele arme subjecten van 't Leprooshuijs en van de Diacony ook ellendig is, zodanig dat er bij de laatste inspectie ondervonden is, dat sommigen in hokjes, als kotten langs de open plaats, anderen op de vliering onder het dak gelogeert zijn, hetwelk in koude winters, eerder na het oeffenen van straffen over die ongelukkigen, als na werken van barmhartigheid gelijkkend."

⁵ In het taanhuis werden visnetten en zeilen geconserveerd (tanen) met behulp van bijvoorbeeld lijnolie, sap uit eikenschors en berkenteer.

Hierop werd besloten de patiënten over te plaatsen en het tehuis direct daarop te sluiten. De Oudraad besloot tot de vestiging van een (goed) Krankzinnig- en Beterhuis in de vrijkomende gebouwen. De (functie)indeling van het complex van het Geest- en Pesthuis is weergegeven op een kaart uit 1759 (afb. 7).

Afb. 7. De onderzoekslocaties weergegeven op een schets van het Heilige Geest- en Pesthuis uit 1759. Het noorden is links.

De kloosterkerk is aangegeven met de naam 'Kluis' (groene pijl). De onderzoekslocaties zijn bij benadering aangegeven in rood. Te zien is dat deze in gebruik waren als respectievelijk onbebouwd 'Bleekveld' en inpandig als 'Pestkamer', een verpleegzaal voor patiënten.

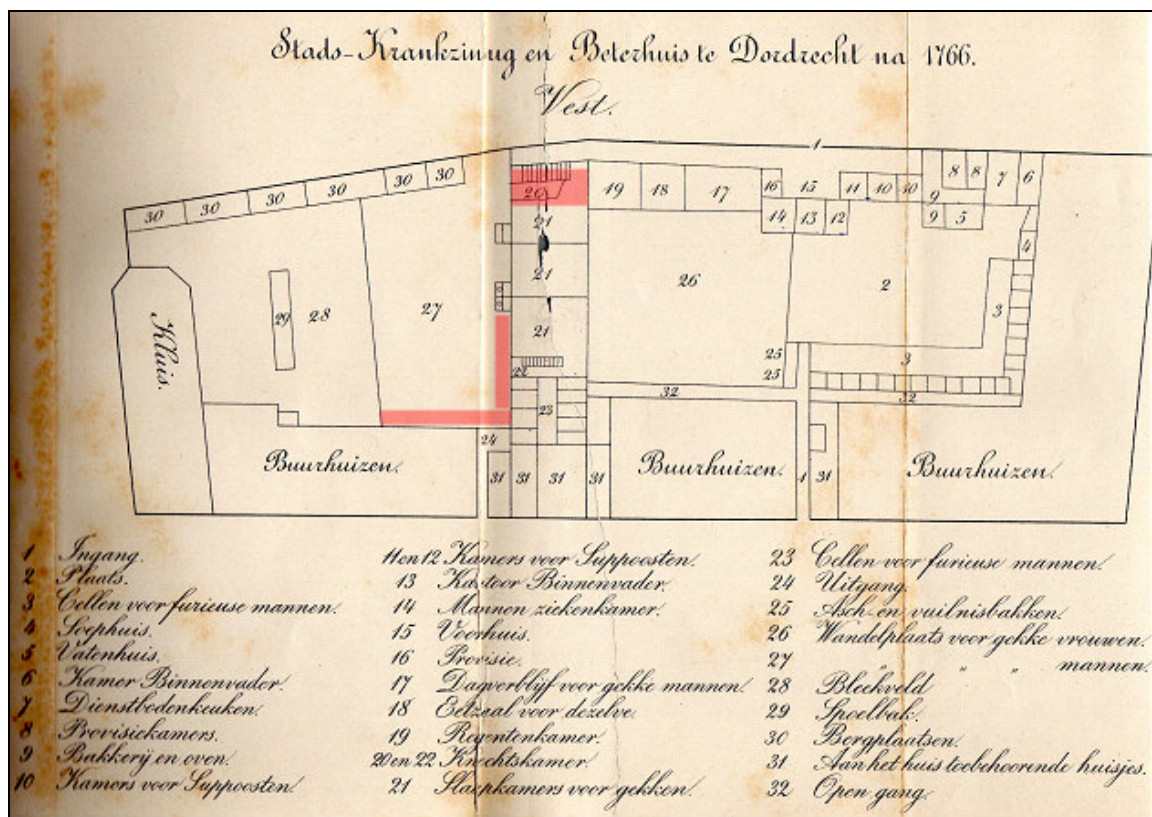
Het Stads Krankzinnig en -beterhuis (circa 1760 en 1898)

In 1762 was de verbouwing voltooid en werd het complex als 'Stads krankzinnig en -beterhuis' in gebruik genomen.

De verpleging bleef in aanvang beperkt tot voorkomende lichamelijke gebreken. De twee stadsdokters verzorgden de patiënten die opgenomen werden op rekening van de Diaconie. Particulieren mochten wel zelf artsen kiezen, maar moesten ook zelf voor elk bezoek van een dokter betalen. Aan het gesticht was slechts één chirurg verbonden die tevens dienst deed als barbier. In 1804 werd een eigen geneesheer benoemd en in 1886 volgde een tweede. Het verloop onder het huishoudelijk en geneeskundig personeel was zeer groot. Herhaaldelijk moesten bedienden worden berispt of zelfs ontslagen wegens dronkenschap, mishandeling van verpleegden of onzedelijke handelingen. Wegens gebrek aan personeel werd vaak gebruik gemaakt van de 'diensten' van opgesloten patiënten.

De verpleging beperkte zich langere tijd tot het opsluiten in dolhuizen of cellen. Het gesticht beschikte over 15 cellen van ongeveer 1,8 bij 3,1 meter in het voormalige pesthuis en nog eens 20 in het oude weeshuis. Verder waren er gemeenschappelijke ruimten waarin vooral de particuliere patiënten zich bij goed gedrag mochten ophouden en er waren slaapzalen voor mannen en vrouwen. Ook in de nieuwe inrichting waren de patiënten verplicht om werkzaamheden uit te voeren. Mannen moesten onder andere touwpluizen en vlas hekelen en vrouwen verrichten huishoudelijke arbeid. Vanaf de 19^e eeuw werd dit gezien als een vorm van therapie. In dit kader werden ook een timmerwerkplaats, smederij, drukkerij en andere werkruimten opgericht.

Om te voldoen aan de Krankzinnigenwet van 1841 is het gebouw door stadsbouwmeester G.N. Itz in 1853 ingrijpend gemoderniseerd. Na de verbouwing is er niet veel meer aan de inrichting veranderd (afb. 8). In 1858 werd de Kluis, de kerk van het voormalige Agnietenklooster, gesloopt en met het naastgelegen huis veranderd in een ruimte voor 'onrustige mannen'. De middeleeuwse muur langs de kloostergang zou bij deze werkzaamheden intact zijn gelaten. De uitgang van het pesthuis aan de Lindengracht verdween in 1861. Deze moest, samen met drie belendende huizen, plaats maken voor vier luxueuze vertrekken bestemd voor particuliere patiënten. Het bleekveld werd een wandelplaats voor mannelijke patiënten.

Afb. 8. Het onderzoeksgebied weergegeven op een kaart van het Stads- Krankzinnig en Beterhuis uit 1766. Het noorden is links.

De onderzoekslocaties zijn bij benadering aangegeven in rood. Te zien is dat deze in gebruik waren als respectievelijk een onbebouwde 'Wandelplaats voor gekke mannen' en inpandig als 'Knechtskamer' en 'Slaapkamer voor gekken'.

In 1898 werd het 'Geneeskundig Gesticht voor Krankzinnigen', zoals het toen werd genoemd, weer opgeheven. Nadat de gebouwen een tijdje hadden leeggestaan, werd het complex als Dordrechts Museum in gebruik genomen.

Het Dordrechts Museum (1898 tot heden)

Nadat alle patiënten waren hersteld, ontslagen of overgebracht naar inrichtingen buiten de stad, werd het complex in 1899 overgedragen aan de Commissie voor het burgerlijk armbestuur. In 1902 werd tussen de in 1842 opgerichte Vereniging Dordrechts Museum en de gemeente overeengekomen dat deze kosteloos het voormalige krankzinnigengesticht in gebruik mocht nemen als museumgebouw. Op 6 juli 1904 werd het nieuwe museum geopend. De Lindengracht werd in 1907 omgedoopt in Museumstraat.

2.4 Archeologische verwachting en advies

Op grond van bovenstaande informatie kan de volgende archeologische verwachting voor de twee onderzoekslocaties worden opgemaakt:

Het huidige parkeerterrein is vermoedelijk al sinds de Late Middeleeuwen een onbebouwde locatie. Tot de te verstoren diepte van circa 0,7 m – mv worden met name sporen zoals (afval)kuilen en water- en beerputten verwacht uit de latere gebruiksfases van het complex, vanaf circa de 17^e eeuw tot heden. De gevel van de bestaande bebouwing waarlangs gegraven zal worden, is mogelijk een voortzetting van oudere bebouwing die wellicht teruggaat tot de kloosterperiode. Inpandig kunnen, gezien de ontgravingsdiepte van 3 m onder vloerniveau, bewoningssporen worden verwacht uit alle gebruiksfases van het pand.

De bewoningssporen zullen met name bestaan uit muurwerk en vloeren. Ook kunnen inpandige water- en beerputten en kelders aanwezig zijn.

Door het Bureau Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Dordrecht is geadviseerd de graafwerkzaamheden archeologisch te begeleiden.

3. Doel en vraagstellingen

Het hoofddoel van het veldwerk is, zoals geformuleerd in het PvE, het documenteren van bewoningssporen die door de graafwerkzaamheden zouden worden verstoord (Hoevenberg 2007). In het PvE is gesteld dat archeologische waarden die tijdens de begeleiding zouden worden aangetroffen, moeten worden gedocumenteerd conform de eisen in de KNA 3.1. Voor het onderzoek zijn geen specifieke vraagstellingen geformuleerd.

4. Archeologische begeleiding

4.1 Methodes

Het archeologisch onderzoek is uitgevoerd door middel van het begeleiden van de graafwerkzaamheden op de twee locaties. Het veldwerk heeft plaatsgevonden tussen 5 november 2008 en 20 januari 2009. De werkzaamheden zijn verricht door M.C. Dorst en J. Nipius (Bureau Monumentenzorg en Archeologie). Het graafwerk is uitgevoerd door aannemingsbedrijf H.J. Jurriëns bv. De graaflocaties zijn ingemeten aan de hand van de aanwezige bebouwing. Voor het registreren van de veldgegevens is gebruik gemaakt van veldformulieren van Bureau Monumentenzorg en Archeologie. Glas en keramiek is gedetermineerd en geïdentificeerd conform het Classificatie Systeem voor Laat- en Post Middeleeuws Aardewerk en Glas.⁶ De keramiek is gedetermineerd door T. Busch. De tabakspijpjes zijn gedetermineerd en gerapporteerd door J. van Oostveen.⁷ Het onderzoek is uitgevoerd volgens de richtlijnen voor proefsleufonderzoek van de KNA 3.1, onder de opgravingsbevoegdheid van de gemeente Dordrecht. De bevoegde overheid is de gemeente Dordrecht.

4.2 Onderzoekresultaten

Allereerst zal de lithostratigrafie van het onderzoeksgebied worden besproken, gevolgd door de archeologische aspecten. De kenmerken en dieptes van de ophogingspakketten zijn op vlaktekeningen gedocumenteerd. In put 2 zijn enkele lithostratigrafische profielen gefotografeerd.

4.2.1 Lithostratigrafie

De bodemopbouw bestond uit de volgende lithostratigrafische eenheden:

Antropogeen pakket 1

Dit pakket is alleen aangetroffen in put 2. Het bestaat uit een rommelige laag lichtgrijze klei met baksteen- en mortelresten waarvan de top op 0,7 m + NAP ligt. De laag gaat op een diepte van circa 0 m NAP abrupt over in een laag lichtgrijs, licht kleiig zand. De dikte van de laag is niet vastgesteld, maar was ten minste 1 m dik. In het pakket zijn enkele kleine fragmenten baksteen en één scherf keramiek gevonden (vondstnr. 1). Dit betreft een bodem van een steengoed kan.⁸

Antropogeen pakket 1 is een ophogingspakket en kan op basis van stratigrafie en het steengoed niet scherper gedateerd worden dan ná circa 1300. Het is mogelijk dat dit het historisch vermelde pakket grond is, dat in 1476 is opgebracht tijdens het uitdiepen van de stadsgracht/Spuihaven (zie paragraaf 2.3).

Antropogeen pakket 2

Het hoogst gelegen pakket bestaat uit lichtbruin-grijs zand met baksteen- en mortelpuin, fragmenten bouw materiaal en keramiek (vondstnr. 3, 4 en 5). Onder de vondsten bevinden zich fragmenten van faïence wandtegeltjes uit de eerste helft van de 17^e eeuw en fragmenten roodbakkerd aardewerk, waaronder een steel van een bakpan. Het pakket is in pandig op antropogeen pakket 1 gelegen en was zowel hier als buiten (put 1) tot het huidige maaiveld/vloerniveau aanwezig. Het is slechts globaal te dateren tussen circa het begin van de 16^e eeuw en het einde van de 18^e eeuw.

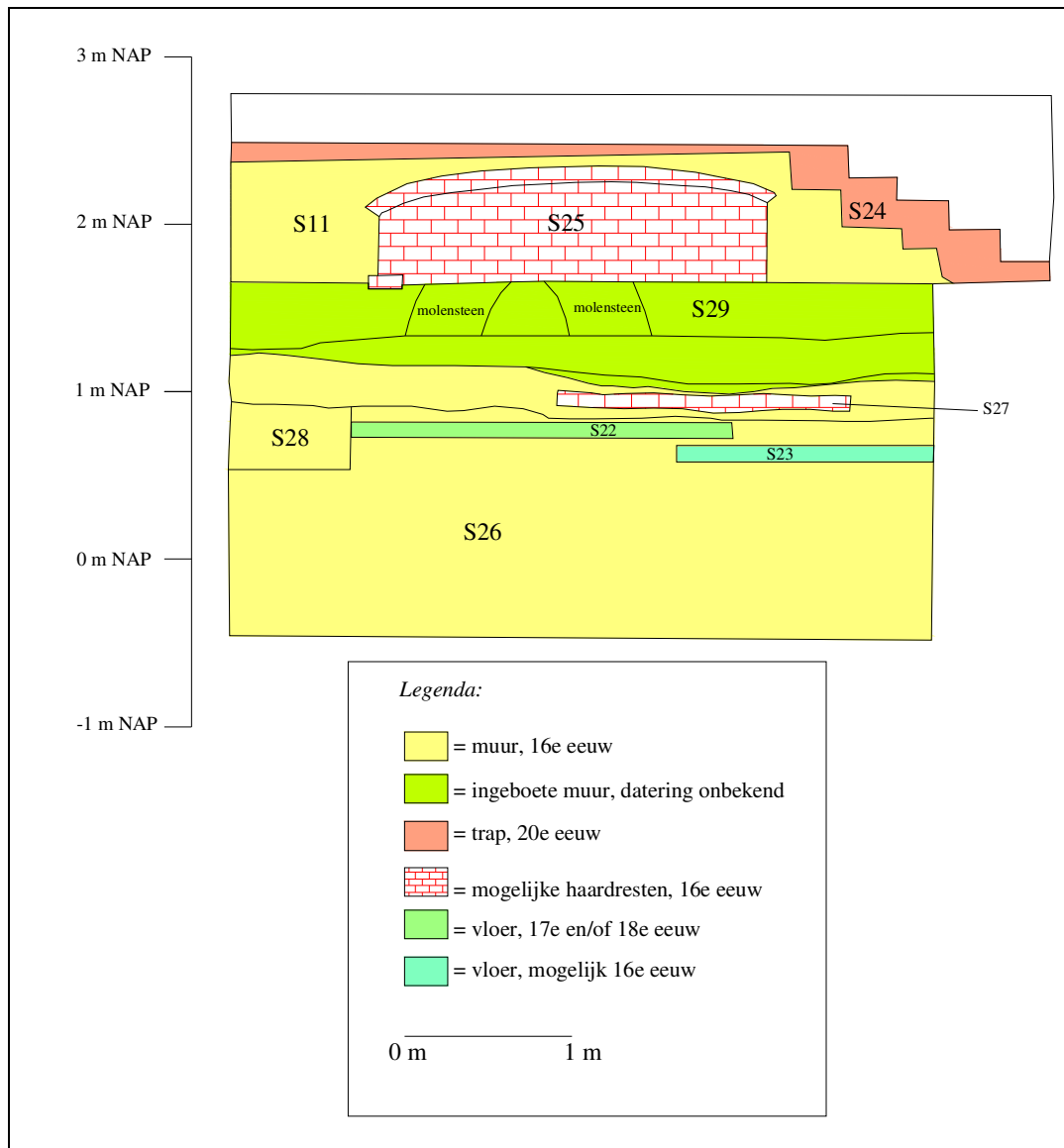
⁶ Dit is het zogenaamde 'Deventer-systeem', dat wordt beheerd en bijgehouden door de Stichting Promotie Archeologie

⁷ <http://www.xs4all.nl/~kleipijp/kleipijp/>

⁸ S1 (steengoed 1)

De zijmuren van dit deel van het museum dateren waarschijnlijk uit de 16^e eeuw. In de zuidelijke zijmuur zijn twee lagen herkenbaar die mogelijk verschillende bouwfases vertegenwoordigen, namelijk S11 en S26 (afb. 9 en 10).¹⁰

Afb. 10. Het profielaanzicht van de zuidelijke zijgevel van de noordelijke vleugel van het Dordrechts Museum.

¹⁰ Bakstenen: muur S26 rood, 19x9x4,5 cm en muur S11 rood, 20x10x5 cm, S10 rood, 21x11x6 cm.

Op het ophogingspakket (antropogeen pakket 1) was op 0,68 m + NAP een restant van een vloer aanwezig (S23, afb. 11). De vloer bestond deels uit natuursteen en uit vloertegels van aardewerk van verschillende formaten.¹¹ Hoewel nog slechts een klein deel van de vloer aanwezig was, leek dit een patroon te bevatten. De buitenste 'omlijsting' bestond uit, op de zijkant gelegen, platen blauwgrijze leisteen.¹² De oriëntatie van de platen is opmerkelijk, aangezien leisteen door het gelaagde karakter op deze manier extra gevoelig is voor slijtage en breuk. Aan de binnenzijde van de natuurstenen lijst was een strook kleinere vloertegels aanwezig, met daarbinnen een deel met grotere tegels (afb. 9). Ook bevonden zich enkele rijen gele en rode bakstenen en halve tegels in de vloer.¹³

Het is moeilijk om de vloer te dateren, gezien de aanwezigheid van breuktegels, de gebruikte bakstenen en de vreemde oriëntatie van de platen leisteen. Waarschijnlijk bevat de vloer een aantal aanpassingen die dateren uit de 17^e eeuw.

Afb. 11. De vloer S23, vermoedelijk uit de 16^e eeuw en behorende tot het Agnietenklooster.

Delen van de vloer vertoonden sporen van sterke verhitting/verbranding. Dit is te relateren aan de vermoedelijke aanwezigheid van een grote haard. In de muur S11 was een brede, lage opening aanwezig, die in latere perioden is dichtgezet (S25). Deze had een lengte van 2,4 m en een hoogte van circa 0,7 m en was voorzien van een segmentboog.

¹¹ Tegels, ongeglazuurd met formaten van: 26x26x4,3 cm en 15x15x2,2 cm.

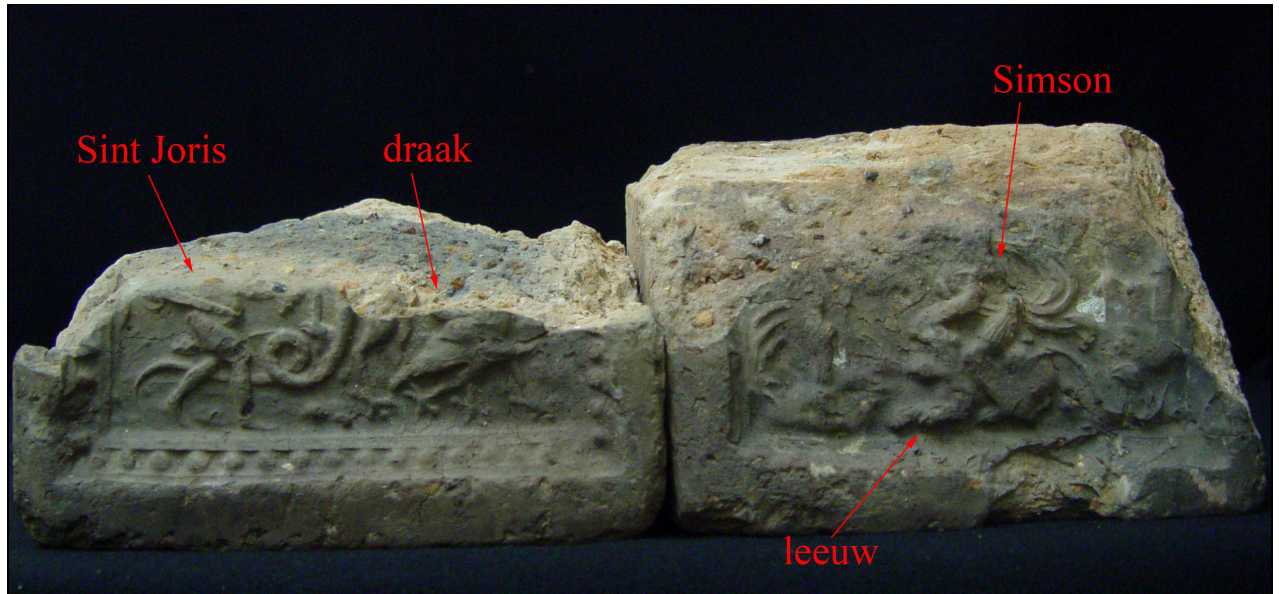
¹² De leistenen platen waren circa 12 cm dik.

¹³ Baksteenformaat circa 18x8,5x4,5 cm.

Hieronder was, net boven de vloer S23, een rij haardstenen in de muur aanwezig (afb. 10, S27).¹⁴

Haardstenen zijn vuurvaste bakstenen met gestempelde versieringen die de achterwand van de haard vormden. Het deel van de haardwand boven deze rij bleek in het verleden te zijn verwijderd en vervangen door een nieuw muurdeel, waarin twee delen van een molensteen verwerkt waren (afb. 10).¹⁵

Op de haardstenen zijn voornamelijk thema's uit de bijbel en aanverwante verhalen afgebeeld. Hoewel de haardstenen door latere sloop- en bouwactiviteiten beschadigd waren, zijn de afgebeelde voorstellingen op twee (naast elkaar gelegen) stenen nog herkenbaar (afb. 12, vondstnr. 6 en 7).

Afb. 12. Twee haardstenen uit de 16e eeuw met daarop afbeeldingen van een bijbels en een apocrief verhaal. Op de steen links is (het onderlijf van) Sint Joris met zwaard en de draak te zien. Op de steen rechts zit Simson op de rug van een leeuw en scheurt zijn bek in tweeën.

Op één steen is het apocriefe verhaal van Sint-Joris en de draak afgebeeld.¹⁶ Op de andere staat een scène uit het Oude Testament, namelijk Simson die de leeuw doodt.¹⁷ Op basis van het type haardsteen en de afbeeldingen zijn de exemplaren te dateren in het tweede kwart van de 16e eeuw.¹⁸

De haardstenen worden geassocieerd met de vloer met brandsporen (S23) en de opening met segmentboog (S25), die mogelijk de rookafvoer van de haard vormde. Gezien de grootte van de vermoedelijke haard kan deze zijn gebruikt als zaalverwarming.

¹⁴ Slechts deels aanwezig. Waargenomen over een lengte van 1,8 m (11 haardstenen breed).

¹⁵ Het betreft een ingeboete muurdeel, waarbij oude delen van een bestaande muur worden vervangen.

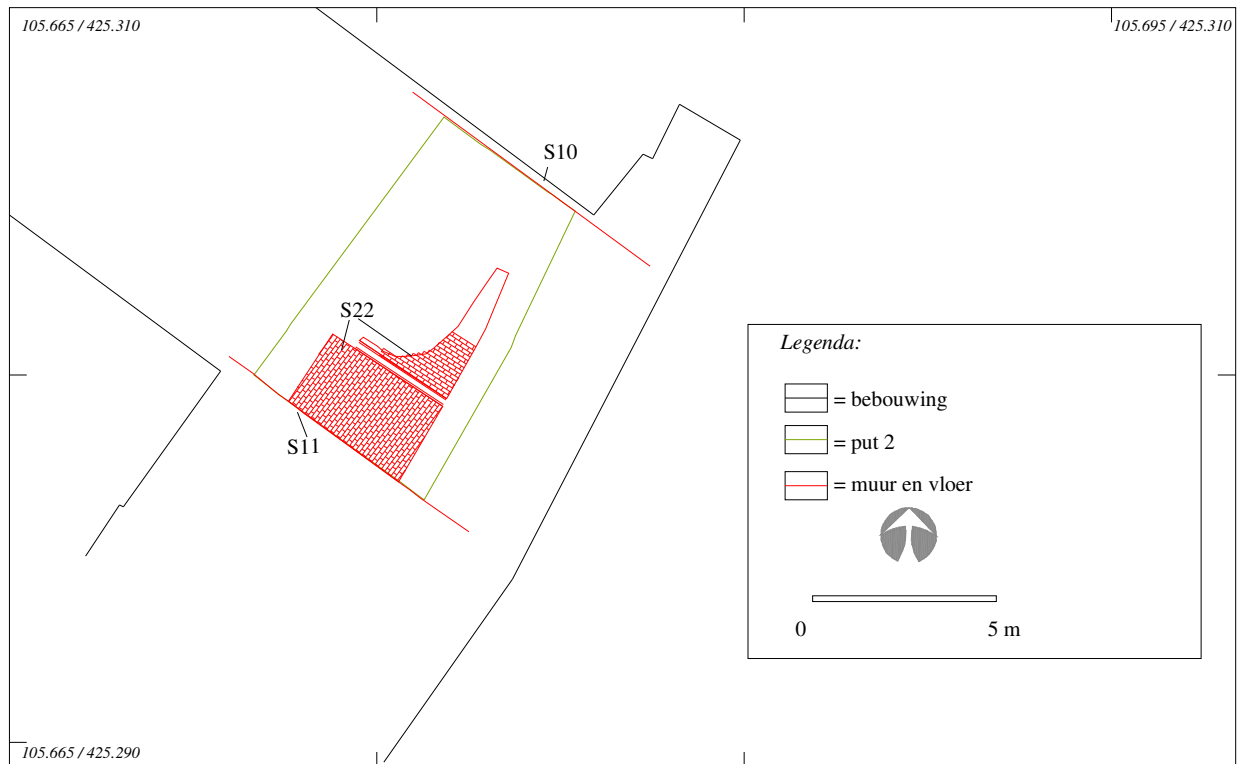
¹⁶ Vondstnr. 6, Lagers 2006, 46.

¹⁷ Vondstnr. 7, Lagers 2006, 38.

¹⁸ Lagers 2006, 38 en 46.

Periode 2. Bewoningssporen uit de 17e en/of 18e eeuw

Uit deze bewoningsperiode is één vloer gevonden (afb. 13, S22). De vloer is toe te schrijven aan de periode dat het pand deel uitmaakte van het Geest- en Pesthuiscomplex, tussen 1573 en 1760.

Afb. 13. Bewoningssporen uit de 17e en/of 18e eeuw in het Dordrechts Museum (put 2).

De vloer was door een zandlaagje gescheiden van de hierboven beschreven vloer uit de 16^e eeuw. De top van de vloer lag op 0,84 m + NAP en bestond uit rode bakstenen die in twee verschillende patronen gelegd waren (afb. 13 en 14).¹⁹

Langs de zuidelijke zijmuur was een strook aanwezig waarin de bakstenen met de grootste lengte haaks op de muur gelegd waren. De strook was 2,3 m breed. Hiernaast lag een middenstrook waarin de bakstenen met de grootste lengte parallel aan de zijmuren georiënteerd waren (afb. 13 en 14).

¹⁹ Baksteenformaat 16,5x7,5x4 cm.

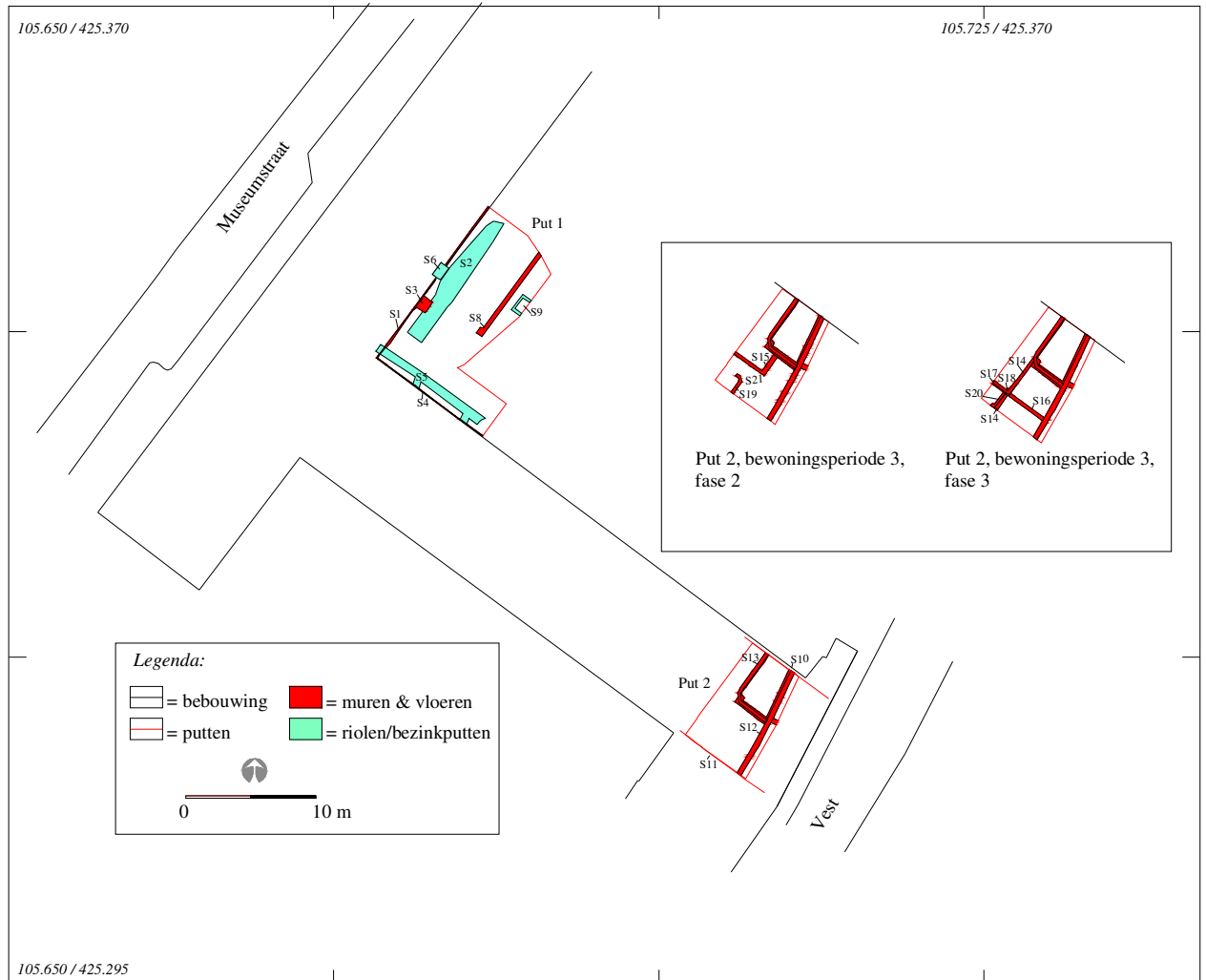

Afb. 14. De vloer uit de periode 17^e en/of 18^e eeuw, waarschijnlijk van het Geest- en Pesthuis complex (S22, put 2). De rode lijn markeert de grens tussen de twee verschillend georiënteerde vloerdelen. Gezien in de richting van de zuidelijke zijmuur (S11).

De vloerverdeling heeft mogelijk een functioneel karakter. Aangezien er geen scheidende muren zijn aangetroffen, kan het de vloer van een (verpleeg)zaal zijn geweest, waarbij de vloerindeling de locaties van respectievelijk de bedden langs de muur en het in het midden gelegen looppad aangeven. Ook van deze vloer waren de bakstenen langs de zuidelijke zijmuur verbrand. Sporen van een eventuele stookplaats ontbraken echter. Wel was een deel van het ingeboete muurdeel sterk beroet (afb. 14).

Periode 3. Bewoningssporen uit de 17^e en/of 18^e eeuw-19^e eeuw.

De meeste bewoningssporen dateren uit deze periode en zijn aangetroffen in put 1 en 2 (afb. 15). De sporen zijn toe te schrijven aan het Stads Krankzinnig en -beterhuis.

Afb. 15. Bewoningssporen uit de 17^e en/of 18^e eeuw- 19^e eeuw. Op het buitenterrein (put 1) waren met name resten van riolen aanwezig. Inpandig (put 2) waren hoofdzakelijk muren van kamers aanwezig. Inzet: fase 2 en 3 van het muurwerk in put 2.

Op het onbebouwde buitenterrein bevonden zich met name resten van riolen en hierbij horende bezinkbakken (afb. 14). De riolen bestonden uit gele ijsselstenen²⁰ en lagen langs de gevels van de panden. Verschillende afvoerriolen kwamen vanuit de panden op deze hoofdafvoer uit. In de riolen zijn diverse vondsten gedaan, waaronder keramiek en tabakspijpjes (vondstnr. 1 en 2). Het grootste deel is gevonden in het riooltje S6 (afb. 15). De vondsten zijn te dateren in de 19^e eeuw.

Keramiek

Onder de keramiek uit riool S6 bevinden zich de bakselsoorten: steengoed 2, roodbakend aardewerk, witbakend aardewerk, Europees porselein en industrieel witbakend aardewerk. Hieronder zijn fragmenten van een mineraalwaterfles en enkele kopjes, maar het grootste aantal scherven bestaat uit delen van pispotten.²¹ Het 'ziekenhuiskarakter' van het keramiekcomplex onderschrijft de aanname dat de riolen gebruikt werden door het Stads Krankzinnig en -beterhuis.

²⁰ Baksteenformaat; rond 16x8x4 cm.

²¹ Randen van pispotten (iw-pis-1) en lintoren van, vermoedelijk, het type iw-pis-2.

Tabakspijpen (grotendeels naar de interne rapportage door dhr. J. van Oostveen)

In het riool S6 zijn meer dan 40 tabakspijpjes aangetroffen. Aan de tabakspijpen is te zien dat de pijpenindustrie rond het midden van de 19e eeuw op zijn retour was. Zo is er minder aandacht besteed aan de afwerking van de producten. Gedurende deze periode worden er slechts enkele nieuwe modellen door de Goudse pijpenmakers op de markt gebracht. Daarvan is de Isabé (kromkop) de meest bekende en van dit model zijn fragmenten terug gevonden.

Ook is een steelfragment gevonden met de tekst 'SPOORPYPIES'. Dit type steel behoort bij een pijpenkop van het type elleboogpijp waarbij op de ketel 'IN GOUDA' en een afbeelding van stoomtreinen staan afgebeeld. Vergelijkbare exemplaren zijn bekend uit Zutphen en Amsterdam (afb. 16).

Afb. 16. Een voorbeeld van een 'Spoorwegpypie' uit Amsterdam, waarvan een steel in een 19^e-eeuws riool van het Stads Krankzinnig en -beterhuis is gevonden. Op de ketel is een stoomtrein afgebeeld en op de steel staat de tekst 'spoorpypies'.

Vermeldenswaardig is ook een zogenaamde manchetpijp, in dit geval van roodbakkende aardewerk. De kop was voorzien van bruine verf om zoveel mogelijk op een houten tabakspijp te lijken (afb. 17). Aangezien merktekens van de maker ontbreken is het helaas onduidelijk waar de pijp is geproduceerd, maar mogelijk lagen de productiecentra in het huidige België, Frankrijk of Duitsland.

Afb. 17. De zogenaamde manchetpijp van roodbakkend aardewerk uit een 19e-eeuws riool van het Stads Krankzinnig en -beterhuis.

Verreweg het grootste deel betrof ongedecoreerde pijpenkoppen afkomstig uit Gouda, in mindere mate uit Gorinchem (en/of Schoonhoven). Eén pijp is waarschijnlijk afkomstig uit het Duitse Grünstadt. Deze is gemaakt van witbakkend aardewerk en voorzien van (lood)glazuur. Tijdens het onderzoek zijn enkele gedecoreerde tabakspijpjes gevonden (afb. 18).

Afb. 18. Een aantal gedecoreerde tabakspijpen uit een 19e-eeuws riool van het Stads Krankzinnig en –beterhuis.

Links: Een pijp waarop een valk in een bladerkrans is afgebeeld, met de initialen 'IV', van de maker Jan Valcke uit Gorinchem.

Midden: Een zwarte pijp, type Isabé of kromkop met schelpmotieven op de steel.

Rechts: Een pijp, type Isabé of kromkop met lobben en bloemranken op de ketel.

In put 2 (inpandig) waren muren, een vloer en een dorpel aanwezig die kunnen worden toegeschreven aan het Stads Krankzinnig en –beterhuis. De bebouwingssporen zijn onder te verdelen in drie bouwfases (afb. 19).²² In eerste instantie was er een gang met een kamer aanwezig (fase 1).

De gang werd gevormd door een muur aan de Vestzijde, die parallel liep aan de Vestgevel van het pand (S12). Hier tegenaan bevond zich een klein kamertje, gevormd door de muur S13 en de gangmuur S12. Dit lijkt de situatie te weerspiegelen zoals is aangegeven op een kaart uit 1766 (zie afb.8). Hierop wordt de grotere open ruimte aangeduid als 'Slaapkamers voor gekken' en het kleinere kamertje zou de 'Knechtskamer' zijn.

In de tweede fase werden ten zuiden van deze ruimte enkele muren gebouwd (S15 en S19) en een vloer van gele ijsselstenen gelegd (S21). In de derde fase werd de kamer mogelijk uitgebreid en was er een smalle gang met dorpel (S20) aanwezig langs de zuidelijke zijmuur.

Periode 4. Bewoningssporen uit de 20^e eeuw.

In de zuidelijke zijgevel waren restanten van een trap aanwezig (afb. 10, S24).²³ De trap heeft deel uitgemaakt van een verhoogd platform in het Dordrechts Museum.

²² De meeste muren bestonden uit gele ijsselstenen.

²³ Rode bakstenen, formaat 19x10x5 cm.

5. Samenvatting en conclusies

Tussen 5 november 2008 en 20 januari 2009 zijn tijdens een begeleiding van graafwerkzaamheden in en om het Dordrechts Museum archeologische waarden gedocumenteerd.

Lithostratigrafie

In het onderzoeksgebied zijn tot op de te verstoren diepte alleen antropogene ophogingspakketten aangetroffen. Het diepst gelegen ophogingspakket kan mogelijk geassocieerd worden met een historisch bekende ophoging van het terrein in de 15^e eeuw.

Archeologie

De oudste bewoningssporen die tijdens de begeleiding zijn aangetroffen dateren waarschijnlijk uit 16^e eeuw, de periode dat het pand deel uitmaakte van het complex van het Agnietenklooster (circa 1421–1572). Het gaat om de beide zijmuren van het pand, een vloer en delen van waarschijnlijk een grote haard.

Vervolgens is het pand tussen circa 1573 en 1760 in gebruik geweest als Geest- en Pesthuis. Tijdens het onderzoek werd één vloer gevonden die waarschijnlijk aan deze periode kan worden toegeschreven.

De meeste bewoningssporen dateren uit de periode dat het complex een Stads Krankzinnig en –beterhuis was, tussen circa 1760 en 1898. Op het onbebouwde buitenterrein waren verschillende riolen aanwezig. De vondsten hierin gaven aan dat de riolen inderdaad gebruikt waren door een 'ziekenhuis'. In de riolen werd namelijk een grote hoeveelheid fragmenten van pispotten gevonden. Daarnaast waren er ook veel tabakspijpjes aanwezig.

Inpandig bevonden zich ruimtes die op basis van een historische kaart waarschijnlijk zijn gebruikt als slaapkamers voor patiënten en de knecht.

Voor vragen over de conclusies in dit rapport dient contact opgenomen te worden met M.C. Dorst, senior archeoloog, Bureau Monumentenzorg en Archeologie, gemeente Dordrecht (tel. 078-639 84 21).

Literatuur

Alleblas, J., 1977: Van non tot non-sens. *Kwartaal & Teken van Dordrecht*, nr. 3/4, 9-20.

Herwaarden, van J., D. de Boer, F. van Kan en G. Verhoeven, 1996: *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*. Gemeentearchief Dordrecht.

Lägers, H., 2006: Hertsteen en Cronement. Haardstenen uit de zestiende en zeventiende eeuw. In: *Utrechtse materiaalcatalogus 2*, Cultuurhistorie gemeente Utrecht.

Afkortingen

ARCHIS	Archeologisch Informatiesysteem van de RACM
Bureau MZA	Bureau Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Dordrecht
mv	maaiveld
NAP	Normaal Amsterdams Peil